

CÜRCANİ'NİN *ER-RİSALETÜ'L-KÜBRA Fİ'L-MANTIK* ADLI RİSALESİ İLE HALİDİ'NİN *KİFAYETÜ'L-MÜBTEDİ ET-TAHHİK Fİ FENNİ İLMİ'L MANTIK* ADLI RİSALESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI¹

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Cürcani, 14. yüzyıl, Halidi ise 19. yüzyıl alimlerindedir. Her iki alimin de hem mantık hem de diğer ilimlerle ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmamızda 14. yüzyıl ile 19. yüzyıl mantık çalışmaları arasında konu sıralanışı ve içeriklerinde benzerlik veya farklılıkların olup olmadığına dikkat çekmek istiyoruz. Bu durumun mantık çalışmalarının seyri açısından alana katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Çünkü zaman içerisinde mantıkla ilgili bazı konular ihmal edilirken, bazıları da olması gerekenden fazla önemsenmiştir.

Seyid Şerif Cürcani², hamdele ve salvele ile başladığı *er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantik* adlı risalesini Ebu'l Beraket'in oğlu için kaleme almıştır. Birçok güzel kaideyi ve yüce ilmi menfaatleri ihtiva eden bu risâle, Farsça olarak yazılmıştır. Mütercim, Arap dilinin açıklığı, kolaylığı ve bu dilin güzelliği nedeniyle evladı için bu risaleyi, Farsçadan Arapçaya çevirdiğini ifade etmektedir. Bunu

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Prof. Dr. , capakibrahim@hotmail.com.

- 1 Bu makale, 1-3 Kasım 2012 tarihinde Kahramanmaraş'ta düzenlenen *Felsefe, Edebiyat ve Değer* sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halinden oluşmaktadır.
- 2 Cürcani, 24 Şubat 1340 tarihinde İran'ın Asterabad bölgesinin Cürcan vilayeti civarındaki Taku nahiyesinde Peygamberimizin soyuna mensup bir aileden dünyaya gelmiştir. Cürcani'nin adı Ali b. Muhammed olup Peygamberimizin soyuna mensup olduğu için kendisine es-Seyyit eş-Şerif denilmiş, Cürcan'da doğup büyüdüğü için de el-Cürcânî nisbesiyle anılmıştır. Künyesi ise Ebu'l-Hasan'dır. Tam adı, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif ez-Zeyn Ebu'l-Hasan el-Hüseyni el-Cürcânî el-Hanefî'dir. 6 Temmuz 1413 (6 Rebiülahir 816) tarihinde Şiraz'da vefat etmiş ve Attik Camii civarındaki Vakıf Mezarlığına defnedilmiştir. Bkz. M. Nasih Ece, *Cürcani'nin er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantik Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Sakarya 2011, s. 4 vd. Sadreddin Gümüş, "Cürcânî" mad. TDV İslam Ansiklopedisi, c. VIII, s. 134, Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1984, s. 83; İsmail, Abdülemir, *Mavsuatü'l-Alamu'l-Ulema ve Adâbü'l-Arabi'l-Müslimin*, Beyrut 2005, c. V, s. 187. Övezmuhammed Abdullayev, *Seyyid Şerif Cürcânî'de Tanrı-Âlem Tasavvuru*, U.Ü. Sosyal Bil. Ens. (Basılmamış Dr. Tezi), Bursa 2005, s. 14, 19

yaparken de risâleye hiçbir şey katmadığına, ondan hiçbir şey eksiltmediğine ve Seyid Şerif'in yazdıklarına bağlı kaldığına dikkat çekmektedir.³

Ahmed b. Süleyman el-Halidi⁴ Nakşibendi de hamdele ve salveleden sonra risalesine şu ifadelerle başlamaktadır: “Bu bir mantık risalesidir ve mantık ilminin maksatlarının çoğunu içerir. Bunları benden bazı dostlar istediler. Ben bunu, bu ilmi telif edenlerin eserlerinden derledim. Onları bir mukaddime, dört bâb ve bir hâtmeden tertib ettim. Allah’tan doğruya ulaşmada bana yardım etmesini ve son nefes güzelliği vermesini istiyorum.”⁵

1. Tasavvurat ve Tasdikat

Cürcani risalesine tasavvurat ve tasdik kavramlarını açıklamakla başlar-ken, Halidi risalesine tasavvurat ve tasdik ile değil, kavramların delaleti ile başlamaktadır. Cürcani’ye göre bütün suretler, zihin denilen bir kuvvede meydana gelmektedir. Bu ya “tasavvur” ya da “tasdik” ile olur. Eğer zihinde bulunan bu suretler, bir başka duruma nispet edilirse tasdik olarak isimlendirilir. Bu ya “Zeyd yazıcıdır” şeklinde olumlu, ya da “Zeyd yazıcı değildir” şeklinde olumsuz olarak gerçekleşir. Eğer iki durum arasında herhangi bir nispet söz konusu değilse tasavvur olarak isimlendirilir. Böylece kavramak (ıdrak) olan ilim, tasavvur ve tasdikle sınırlıdır. Diğer bir ifade ile gerek “yüklemlî” gerek “bitişik” gerekse de “ayrık” nispet, olumlu veya olumsuz şekilde olsun tasdik ya da hüküm olarak isimlendirilir. Bu üç durum dışında gerçekleşen kavramaya ise tasavvur denir.⁶ Tasdikin gerçekleşmesi için konu, yüklem ve bağa ihtiyaç olduğuna dikkat çeken Cürcani, tasdiki ve tasavvuru zorunlu ve teorik (nazari) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Zorunlu tasdik, gerçekleşmesinde teorik bir fikir ameliyesine ihtiyaç duyulmayan

3 Cürcani, *er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık* (thk. M. Nasih Ece) s. 132.

4 Halid el-Bağdadi'nin en son halifesi olan Halidi'nin, Osmanlı Devleti'nin bir vilâyeti olan Trablusşam'ın Ervad kasabasında doğduğu ve Ervadi nisbesi ile anıldığı bilinmekte ise de, doğum tarihi konusunda kesin bir tarih tesbit edilememiştir. Halidi, 1264/1848'de Gümüşhânevi'ye İstanbul'daki Hâlidî şeyhlerinden el-Ukârî'ye sohbet şeyhi olarak bağlanmasını tavsiye ederek, memleketi Trablusşam'a dönmüştür. Trablusşam müftüsü olarak da anılan Ahmed b. Süleyman el-Halidi 1858 senesinde memleketinde vefat etmiş, Diba Mescidi'ndeki medfen-i mahsusuna defnedilmiştir. Bkz. Muharrem Özkaya, *Ahmed b. Süleyman el-Halidi'nin Kifâyetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l-Mantık Adlı Eserinin Tercüme, Tahkik ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Sakarya 2012, s. 11-14 Mehmet Zahid Kevseri, *Altun Silsile*, (Trc. M. Vehbi Şahinalp, M. Zahid Kalfagil), İzmir 1982, s. 101, 104; İrfan Gündüz, *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi*, İstanbul 1984, s. 38.

5 Halidi, *Kifâyetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l-Mantık*, (thk. Muharrem Özkaya), *Ahmed b. Süleyman el-Halidi'nin Kifâyetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l-Mantık Adlı Eserinin Tercüme, Tahkik ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Sakarya 2012, s. 91.

6 Cürcani, *er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık*, s. 133.

tasdiktir. “Güneş aydınlatıcıdır”, “Ateş sıcaktır” gibi. Teorik tasdik ise meydana gelmesinde fikri ve nazari bir akıl yürütmeye ihtiyaç duyulan tasdiktir. “Allah vardır”, “Âlem sonradan yaratılmıştır” önermeleri gibi. Cürcani’ye göre zorunlu tasavvur, gerçekleşmesinde nazari ve fikri bir akıl yürütmeye ihtiyaç duyulmayan tasavvurdur. Sıcaklık, soğukluk, siyahlık, beyazlık vb. tasavvurlar buna örnek verilebilir. Teorik tasavvur ise fikri ve nazari bir akıl yürütmeye ihtiyaç duyularak gerçekleşen tasavvurdur. Ruh, melek, cin vb. tasavvurları gibi.⁷

2. Kavramın Delaleti

Cürcani, tasavvur ve tasdik ifadeleri üzerinde durduktan sonra lafızlar üzerinde durmaktadır. Ona göre mantıkçılar, manaların “öğrenilmesi (istifade)” ve “öğretilmesini (ifade)” gerçekleştirdiği için lafızlara ihtiyaç duyarlar.⁸

Lafızlar bağlamında delalet konusuna değinen Cürcani, delaleti “bir şeyin bilinmesi durumundan başka bir şeyin bilinmesinin hâsıl olmasıdır” şeklinde tanımlamaktadır. Delaletin istikra yoluyla vaz’i, akli ve tabii olmak üzere üç ayrıldığına dikkat çeken Cürcani, söz konusu delaletleri de sözlü ve sözsüz olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Böylece karşımıza toplam altı çeşit delalet çıkmaktadır.

1. Sözlü vaz’i delalet. Zeyd lafzının Zeyd’e işaret etmesi gibi.
2. Sözsüz vaz’i delalet. Çizgi, alamet, işaret ve yol işaretlerinin istifade için bir manaya delâlet etmesi gibi.
3. Sözlü akli delalet. Duvarın arkasından gelen bir sesin bir kişiye delâlet etmesi gibi.
4. Sözsüz akli delâlet. Sanatın, sanatçıya delâlet etmesi gibi.
5. Sözlü tabii delâlet. “Öh” “öh” seslerinin göğüs rahatsızlığına delalet etmesi gibi.
6. Sözsüz tabii delâlet. Utanmaktan kaynaklanan yüzün kızarması gibi.

Cürcani, söz konusu delaletler içerisinde mantık açısından sözlü vaz’i delaletin önemli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü öğretim ve öğrenme bu yolla gerçekleşmektedir. Ona göre sözlü vaz’i delâlet de “mutabakat”, “tazammun” ve “iltizam” olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır:

1. *Mutabakat yoluyla delâlet*: Terimin, konusu olan mananın tamamına delâlet etmesidir. İnsan teriminin, konuşan canlıya delâlet etmesi gibi.
2. *Tazammun yoluyla delâlet*: Terimin, konusu olan mananın bir kısmına delâlet etmesidir. Çünkü bu delâlet, konusu olan mananın bir kısmı-

7 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 134-135.

8 Cürcani, *age.*, s. 135.

na karşılık gelmektedir. İnsan teriminin canlı ya da konuşan manasına delâleti gibi.

3. *İltizam yoluyla delâlet*: Terimin, konusunun dışındaki bir manaya delâlet etmesidir. İnsan teriminin ilim öğrenme ve yazma yeteneğine sahip olması böyledir.⁹.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Halidi, risalesinin mukaddimesine kavramın delaleti ile başlamaktadır. Halidi de Cürcani'nin yaptığı gibi delaleti önce vaz'i, akli ve tabii olarak üçe daha sonra da bunların her birini sözlü ve sözsüz olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Halidi, söz konusu delaletlere Cürcani'den farklı örnekler vermektedir. Ayrıca Halidi, Cürcani'nin sözlü vaz'i delaletin çeşitleri olarak verdiği mutabakat, tazammun ve iltizama değinmemektedir.¹⁰

3. Kavram

Halidi, kavram çeşitlerinden sadece tümel ve tikel kavramları tanımlayıp örnek verirken,¹¹ Cürcani, kavramlar üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Ona göre bir kavramın (lafız), “konu” içinde kullanılmasına “gerçek kavram (hakiki lafız)” denir. Eğer konunun bir parçasında veya konunun dışında kullanılırsa buna da “mecaz kavram” denir. Mecaz, kendisini gerçek kavramdan ayıracak bir karineye ihtiyaç duyar. “Aslanı hamamda gördüm” gibi.

Kavramın manası bir tek şeye delâlet ederse *tekil (müfret)*, birçok şeye delâlet ederse *müşterek* olarak isimlendirilir. Ayn lafzı gibi. Farklı iki lafzın aynı anlamda kullanılmasına *eşanlımlı (müteradif)* (İnsan ve beşer gibi), iki lafzın, mana itibariyle birbirinden farklı olmasına da *ayrık (mütebayin)* denir. İnsan ve at gibi. Cürcani, yer verilen kavram çeşitlerinin dışında *basit ve bileşik* kavramlara da değinmekte, bunları tanımladıktan sonra, basit lafzı (kavramı), parçaları olan ancak parçaları bir anlama delalet etmeyen (Zeyd gibi), parçaları olmayan (istifham hemzesi gibi), parçaları olan ve bir anlama delalet eden (özel isim olarak kullanılan Abdullah kelimesi gibi) ve parçaları olan ve bu parçalar bir manaya delâlet eden kavramlar (konuşan canlı gibi) olmak üzere dört kısma ayırmaktadır. Ayrıca *basit (müfret)* lafızları, isim, kelime ve edat olmak üzere üç kısma ayrılan Cürcani, bileşik lafzı, tam ve eksik olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. *Tam bileşik*, söylenen birleşik söz üzerine sükûnun gerçekleşmesidir. Yani konuşan, sözünü tamamladığı zaman dinleyici, yüklemün konuyu veya konunun yüklemi beklediği gibi beklemez. Tam bileşik, kendisinde doğruluk veya yanlışlık barındırıyorsa haber veya önerme olarak isimlendirilir. Eğer tam birleşik, yapısında

9 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 135-136.

10 Halidi, *Kıfayetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l Mantık*, s. 91.

11 Bkz. Halidi, *age.*, s. 92.

doğruluk ve yanlışlığı ihtiva etmiyorsa buna da inşai denir. *Eksik bileşik* ise söylenen söz üzerine sükûnun gerçekleşmemesidir.

Cürcani, kavramlar konusunu tikel ve tümel kavramı tanımlayarak tamamlamaktadır. Ona göre akılda oluşan bütün mefhumların tasavvuru, bir ortaklığa engel ise yani çokluğun iştirakinden oluşmuyorsa buna “*tekil (cüz-i hakiki)*” (Zeyd gibi), eğer akılda oluşan tasavvur, bir ortaklığa mani değilse buna da “*tümel (küll) kavram*” denir.¹²

4. Beş Tümel

Cürcani cins, tür, ayırım, hassa ve ilintiden oluşan beş tümel üzerinde Halidi’ye göre daha ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.¹³ Ona göre tümel, gerçek fertlerine nispet edildiği zaman, fertlerin hakikati açısından ya tam, ya cüz ya da fertlerin gerçekliği dışında kalır. Eğer tümel, fertlerin hakikati açısından tam olursa buna *gerçek tür* denir. “İnsan” kavramı gibi. Çünkü insan, Zeyd, Amr, Bekir ve bunların dışındakiler için tam bir mahiyet vermektedir. Bunlardan her biri insanın gerçekliğinden ve mahiyetinden sadece müşahhas arazlarla ayrılmaktadırlar. Cürcani’ye göre *tür* fert için “O nedir?” veya fertler için “Onlar nelerdir?” sorusuna verilen cevaptır. Diğer bir ifade ile *tür*, “O nedir?” sorusuna cevap olarak gerçeklik bakımından, birçok şeyi ifade etmek üzere söylenen tümeldir. “Zeyd nedir?” veya “Zeyd, Amr ve Bekir nedir?” dendiğinde “insandır” demek gibi.

Tümel, bir şeyin mahiyeti ve o şeyin mahiyetinin dışındakiler için tam bir ortaklığa sahipse buna *cins* denir. Ortaklığın tam olmasından amaçlanılan aralarındaki ortak cüz değil; dışındaki ortaklıktır. “Canlı” gibi. “Canlı” kavramı, “insan” ile “at”ın gerçekliği arasında tam bir ortaklığa sahiptir. Çünkü “insan” ile “at” özsel olarak birçok ortaklığa sahiptir. Her ikisinin boyutları olması, büyüyor, hissediyor olmaları ve iradeleri ile hareket ediyor olmaları gibi. İşte “canlı” bunların toplamından ibarettir. *Cins*, hakikatleri farklı olan fertler için, “Onlar nedir?” sorusuna cevap olan tümeldir. Örneğin, “İnsan, at ve öküz nedir?” dendiğinde “canlıdır” şeklinde cevap verilir. Çünkü soruyu soran kişi, onların arasındaki gerçek ortaklığın tamamlanmasını istemektedir. Gerçek ortaklık da “canlı”dır. Sadece insan sorulduğu zaman, verilecek cevabın “cins (canlı)” olması doğru olmaz. Bilakis cevap “konuşan canlı” olmalıdır.

Bir hakikatin, birkaç cins olması mümkündür. Bazı cinsler bazı cinslerin üstünde bulunur. “Canlı” gibi. Canlı, «insan»ın cinsidir. “Canlı” cinsinin üstünde

12 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 137-139

13 Beş tümel için bkz. İbrahim Çapak, *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümel*; Ankara 2011, s. 34 vd.

“büyüyen (nami) cisim” vardır. “Büyüyen cisim” cinsinin üstünde ise “mutlak cisim” vardır. Onunda üstünde “cevher” vardır.

«O nedir?» sorusuna ortakların tamamını kapsayacak şekilde cevap olan cins *yakın cins* denir. “Canlı” gibi. Çünkü “canlı”, insanın ve insanın “canlı”da ortak olduğu her şeyin cevabıdır. “O nedir?” sorusuna verilen cevap ortakların tamamına cevap olmuyorsa, cins *uzak cins* olur. “Büyüyen cisim” gibi. “Büyüyen cisim” insanlar, bitkiler ve hayvanlar arasında ortak bir cinstir. Ancak, “insan” ve “canlılık” ortaklığı için uygun bir cevap olmaz. Ortaklıktan kaynaklanan iki cevabın kendisinde bulunan bütün cinsler, tek mertebeye “uzak cins”tir. “Büyüyen cisim” böyledir. Kendisinde üç cevabı barındıran bütün cinsler, iki mertebeye “uzak cins” olurlar. “Mutlak cisim” gibi. Bu duruma göre, en uzak cinslere, üstün cins (cins-i âli) denir. “Cevher” gibi. En yakın cinslere de *aşığı cins (cins-i safil)* denir. “Canlı” gibi. Üstün cins ile aşağı cins arasında bulunan cinslere *orta cins (cins-i mutavassıt)* denir. “Büyüyen cisim” ve “mutlak cisim” buna örnek verilebilir. Ortaklığın tam olmadığı cins ise, *ayrım (fasl)* denir. Çünkü ayrım, bir mahiyeti bir diğer mahiyetten cevher yönünden ayırmaktadır. Konuşmanın, hakikatiyle insan fertlerine has olması böyledir. Eğer ayrım, bir mahiyeti diğer bütün mahiyetlerden ayırıyorsa buna *yakın ayrım (fasl-ı karib)* denir. Eğer ayrım, bir mahiyeti diğer bütün mahiyetlerden ayırıyorsa; ancak tam bir ortaklığa sahip değilse buna da *uzak ayrım (fasl-ı beid)* denir. “Duygulu (hassas)” olmak, buna örnek verilebilir. Böylece ayrım, özünde “O hangi şeydir” sorusuna verilen cevaptır.

Cürcani’ye göre eğer tümel, fertlerin hakikati dışında olup bu özellik bir tek hakikate ait olursa özellik (hasse) olarak isimlendirilir. Özellik, bir mahiyeti diğer mahiyetlerden arızı olarak ayırır. Arızı olarak, değişik birçok hakikat üzerine, “O hangi şeydir?» sorusuna verilen cevaptır. İnsana nispetle “gülen” böyledir.

Eğer tümel, birçok hakikate ilişkin olursa buna da *ilinti (araz-ı amm)* denir. İnsan ve diğer hayvanlar arasındaki ortaklıktan dolayı “yürüyen” örneği böyledir. İlinti, arızı olarak çeşitli mahiyetler üzerine söylenen tümeldir.¹⁴

Cürcani, cins ve ayrımı zati tûmeller olarak kabul ederken Halidi cins, tür ve ayrımı zâti tûmel olarak kabul etmektedir. Halidi, cinsi Cürcani gibi tanımlayarak aynı örneği vermektedir. Halidi’ye göre *ayrım*, öyle bir şeydir ki, cinsin içinden bir bölümü ayırır. “İnsanın tarifi nedir?” dendiğinde “konuşan canlıdır” demek gibi. Tür, için “Tür, insan, canlı gibi bir cinsten, konuşan gibi bir fasıldan oluşmaktadır” diyen Halidi, arazi, hassa ve araz-ı amm olarak ikiye ayırmakta bunların tanımlarına yer verdikten sonra, Cürcani’de olduğu gibi cinsi yakın, orta

14 Bkz. Cürcani, *age.*, 139-141.

ve uzak; ayrımı da yakın ve uzak olmak üzere ikiye ayırarak, bunlara örnekler vermektedir.

Halidi, Cürcani'den farklı olarak zikredilen tümellerin her birinde dört nispettin yani *eşitlik*, *ayrıklık*, *tam girişimlilik* ve *eksik girişimlilik*ten birinin mutlaka bulunması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ona göre;

Ayrıklık (tebayün), farklılık demektir. İnsan ve at gibi. Her iki kavram da tümeldir, fakat hiçbirinin ferdi diğerinin fertlerini kuşatmaz.

Hiçbir insan at değildir:

Hiçbir at insan değildir:

Eşitlik (tesavi), iki kavram arasındaki eşitlik demektir. İnsan ve yazıcı gibi. Bu ikisinin her bir ferdi diğerini karşılar.

Her insan yazıcıdır:

Her yazıcı insandır gibi

Tam girişimlilik (umum ve husus mutlak): Aralarında mutlak yönden umum ve hususluk vardır. Meselâ, insan ve canlı gibi. Canlı, insanın bütün fertlerini kuşatırken insan, canlının bir bazı fertlerini kuşatır. Bütün insanlar canlıdır denebilir, ama aksi söylenemez. Yani;

Her insan canlıdır:

Bazı canlılar insandır veya

Her resul nebidir;

Bazı nebiler resuldür:

Eksik girişimlilik (bir yönden umum ve bir yönden husus): Meselâ, canlı ve beyaz gibi. Canlı, beyazın fertlerinden bazısını içeri alır.

Bazı beyazlar canlıdır:

*Bazı canlılar beyazdır gibi.*¹⁵

5. Tanım ve Çeşitleri

Cürcani ve Halidi tanımı (muarîf), tam özsel tanım (hadd-i tam), eksik özsel tanım (hadd-i nakıs), tam ilintisel tanım (resm-i tam) ve eksik ilintisel tanım (resm-i nakıs) olmak üzere dört kısma ayırmaktadırlar. Müelliflerimizin tanım çeşitlerini tanımlamaları aynı olmakla beraber örnekleri kısmen farklılık arz etmektedir.

¹⁵ Halidi, *age.*, s. 92-93. Bkz. İbrahim Çapak, *Anahatlarıyla Mantık*, İstanbul 2012, s. 65.

Tam özsel tanım, tarif edilmek istenen bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımından oluşur. İnsanı, “konuşan/düşünen canlı” olarak tanımlamak böyledir. *Eksik özsel tanım*, bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımından yapılır. İnsanı tarif ederken “konuşan büyüyen cisim”, “konuşan mutlak cisim” veya “konuşan cevher” olarak tanımlamak gibi. *Tam ilintisel tanım*, bir şeyin yakın cinsi ile hassasından yapılan tanımdır. İnsanı “gülen canlı” ve “yazan canlı” olarak tanımlamak gibi. *Eksik ilintisel tanım* ise bir şeyin uzak cinsi ile hassasından yapılan tanımdır. İnsanı “gülen büyüyen cisim”, “gülen cevher” veya “yazan cisim” olarak tanımlamak gibi.¹⁶

Halidi, Cürcani’den farklı olarak tanımın *kavl-i şarih* olarak da isimlendirildiğine dikkat çekerek tanımı, “tarif edilenin bilinmesine sebep olan şeydir” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre “*konuşan canlı*” ifadesi bir tarif (muarrif), “*insan*” ifadesi ise tarif edilendir (muarref).¹⁷

Cürcani’ye göre bir şeyi tanımlarken tanımda mecaz ve eşesli (müşterek) lafızları kullanmak doğru değildir. Ancak, açık bir karine varsa mecaz ve müşterek lafızların kullanılmasında bir sakınca olmaz. Ayrıca Cürcani, insan, at vb. dış gerçekliği olan varlıkların tanımlanmasının, bu varlıkların cins ve ilintilerinin; ayırım ve hassalarının birbirlerinden ayırt edilmelerinin son derece zor olduğuna dikkat çekmektedir. Fakat Cürcani’ye göre ıstılahi mefhumların tanımlanması ve bu mefhumların, cins, ilinti, ayırım ve hassalarının bir birinden ayırt edilmesi zor değildir. Kelime, isim, fiil, harf ve çekimli olan mureb (murabu’l-munsarif) mefhumlar böyledir.¹⁸

Halidi, Cürcani’den farklı olarak tanımın şartları üzerinde durmaktadır. Ona göre tanımın üç şartı vardır:

1-Tarif edenin tarif edilenden daha açık olması, onunla eşit seviyede olmaması gerekir. Meselâ, hareketin hareketsizlikle, hareketsizliğin hareketlilikle tanımlanması böyledir. İkisi de gizlilik ve açıklıkta eşittirler. Yani aynı şeyi tarif etmektedirler.

2- Tarif, tarif edilenin ferdlerine aykırı olmamalıdır. Diğer bir ifadeyle tanımda sadece tanımlanan ile ilgili bilgilere yer verilmelidir. ‘İnsanı konuşan canlı’ olarak tanımlamak gibi. Eğer tanımda tanımlanan şeyle ilgisiz kavramlara yer verilirse tanım doğru olmaz.

3-Tarif eden, tarif edilen şeyin bütün fertlerini içine almalıdır. Yani, efradını câmi ağyarını mani olmalıdır. İnsanı tanımlarken onunla ilgili gerekli olan

16 Cürcani, *age.*, s. 142, Halidi, *age.*, s. 94-95.

17 Halidi, *age.*, s. 95.

18 Cürcani, *age.*, s. 142

bilgilere yer verilmelidir. Örneğin, insanı tanımlarken “O canlı bir Habeşi’dir” dendiğinde tanım eksik olur.¹⁹

6. Önerme

Halidi’ye göre önerme bir şey hakkında hüküm vermektir. “Zeyd ayakta-
dır” gibi. Zeyd’in ayakta olması bir önermedir, çünkü hüküm bildirmektedir.
Bu önerme doğru da olabilir, yanlış da. Ona haber de denir.²⁰ Cürcani’ye göre
önerme, bir sözü söyleyen kişi için «O, sözünde doğru söyler veya yanlış söyler»
demenin mümkün olduğu sözdür.

Cürcani, önermenin unsurlarını konu, yüklem, konu ve yüklemi bir birine
bağlayan bağ ve olumluluk-olumsuzluk bildiren hüküm şeklinde sıralamaktadır.
Ona göre konu ile yüklemi bir birine bağlayan hüküm ile olumluluk-olumsuzluk
ifade eden hüküm arasında fark vardır. Bu fark şüphe durumunda ortaya çıkar.²¹

6.1. Önermenin Çeşitleri

Cürcani’ye göre önermeler nispet itibarıyla yüklemli, “bitişik şartlı ve ay-
rık şartlı olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bir önermenin konu ve yüklemine
müfret veya müfret hükmünde olmasına “yüklemli önerme” denir. (Zeyd ayakta-
dır, Zeyd ayakta değildir gibi). Konu ve yüklemine müfret veya müfret hükmünde
olmamasına “şartlı önerme” denir. Eğer şartlı önermede mukaddem ve talinin
olumlu veya olumsuz birleşmeleri hüküm olunursa “bitişik şartlı (Eğer güneş
doğmuşsa, gündüz vardır, Eğer güneş doğmamışsa, gece mevcuttur gibi), eğer
şartlı önermede mukaddem ve talinin olumlu ve olumsuz durumları ayrı olmaları
hükmolunursa buna da ayrık şartlı önerme denir (Bu sayı ya çift ya da tektir.
Bu sayı ya çift ya da tek değildir gibi). Halidi de Cürcani gibi yüklemli, bitişik
şartlı ve ayrık şartlı önermeler üzerinde durmaktadır. Halidi, yüklemli önermeye
Cürcani’de olduğu gibi “Zeyd ayakta-
dır”, bitişik şartlı önermeye de “Eğer gü-
neş doğmuşsa gündüz vardır” örneklerini verirken ayrık şartlı önermeye “Sayı
ya çifttir ya da tektir” örneğini vermektedir. Her iki müellifimize göre de şartlı
önermenin birinci kısmına mukaddem, ikinci kısmına da tali denmektedir.²²

Cürcani’ye göre yüklemli önermelerde konu, tekil (cüz’i) ise şahsi (*mah-
suse*) önerme, (Zeyd ayakta-
dır, Zeyd ayakta değildir gibi), önermedeki konu
tümel olup, fertlerin niceliği belirtilmemişse *belirsiz (mühmele)* (İnsan kâtiptir,
İnsan kâtip değildir gibi), önermede konu, nicelik açısından belirtilmişse *mahsu-
ra önerme* olarak isimlendirilir. Mahsura önerme, tümel olumlu, tümel olumsuz,

19 Halidi, *age.*, s. 95.

20 Halidi, *age.*, s. 96.

21 Cürcani, *age.*, s. 143.

22 Cürcani, s. 143, Halidi, s. 196.

tikel olumlu ve tikel olumsuz olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Halidi de yüklemli önermelerin şahsi, belirsiz ve mahsure olanlarına dikkat çekerek, *mahsure önermeleri tümel ve tikel olarak ikiye ayırmaktadır. Cürcani, bunlara örnek vermezken Halidi her birini tanımlayıp, örnekler vermektedir.* Fakat Cürcani Halidi'den farklı olarak ma'dule ve muhassala önermeler üzerinde de durmaktadır. Ona göre bir önermede olumsuzluk harfi, yüklem bir parçası ise *ma'dule önerme*, (Zeyd kâtip olmayandır gibi) olumsuzluk harfi yüklem bir parçası değilse *muhassala önerme* olarak isimlendirilir (Zeyd kâtip değildir gibi).²³

Hem Cürcani hem de Halidi, *ayrık şartlı önermeleri mâniatü'l-cem'i vel huluvv, mâniatü'l-cem ve mâniatü'l-huluvv* olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. *Mâniatü'l-cem'i vel huluvv*, aynı anda bir şeyde ne birleşmesi (cem), ne de ayrılıp hepsinin birden bulunması (hulüv) mümkün olmayan şartlı önermelerdir. "Sayı ya tektir ya da çifttir" gibi. *Mâniatü'l-cem*, sadece bir anda bir şeyde birleşmeleri mümkün olmayan şartlı önermelerdir. "Bu şey ya ağaçtır ya taştır" gibi. Bir şeyin aynı anda hem ağaç hem de taş olması mümkün değildir. *Mâniatü'l-huluvv* ise bir şeyden bir anda ayrılmaları mümkün olmayan şartlı önermelerdir. Yani ikisinin bir arada olması caizdir. "Zeyd ya denizdedir ya da boğulmayacaktır" gibi. Yani "Zeyd karadadır ve boğulur" denirse, bu doğru olmaz. İkisinin bir arada olması mümkündür. Zeyd denizde olup boğulmayabilir. O gemide olabilir veya güzel yüzebilir. Dolayısıyla onun hem denizde olması, hem de boğulmaması mümkündür.²⁴

6.2. Önermelerde Modalite

Halidi, önermenin modalitesi üzerinde durmazken, Cürcani, modalitesi bakımından önermeyi zorunlu, mümkün, devamlı ve mutlak olmak üzere dört kısma ayırmaktadır. Yüklem konuya nispeti, olumlu ya da olumsuz olsun zorunlu olması mümkündür. Yani yüklem ile konunun ayrılması mümkün olmayan bu tür önermelere *zorunlu önerme* denir. "Bütün insanlar canlıdır", "Hiçbir insan taş değildir" önermeleri gibi.

Mümkünü, özel ve genel olarak ikiye ayıran Cürcani'ye göre, yüklem konuya nispeti açısından bir önermenin, gerek olumluluk gerekse olumsuzluk boyutunu kaldırmaya özel mümkün (mümküne-i hasse) denir. Özel bir imkân ile "Bütün insanlar kâtiptir" demek gibi. Bu önermedeki olumluluk ve olumsuzluk anlamı aynıdır. Yani "kâtipliğin" insan için olup olmaması her iki açıdan da zorunlu değildir. Eğer mümkün önerme, olumlu veya olumsuz yönünden bir tek tarafa işaret ederse buna da *genel mümkün (mümküne-i amme)* denir. Genel bir

23 Bkz. Cürcani, 143-145, Halidi, s. 196.

24 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 143-146, Halidi, *age.*, 196-197.

imkânla, “Bütün insanlar kâtiptir” demek gibi. Yani insan için kâtipliğin sübutu zorunlu değildir.

Yüklemin konuya nispeti açısından bir önermenin zorunlu durumu değil de süreklilik tarafı göz önünde bulundurulursa *devamlı önerme (kaziye-i daimiyye)* olarak isimlendirilir. Eğer önermenin bilfiil tarafı göz önünde bulundurulursa buna da *mutlak önerme* denir. “İnsan kâtiptir” gibi.²⁵

6.3. Önergelerin Döndürülmesi

Döndürme konusunda Cürcani ile Halidi'nin görüşleri neredeyse aynıdır. Ancak Cürcani döndürmenin nasıl olacağını ifade edip, örnek vermekle yetinirken Halidi, bunların hangi durumda doğru ve yanlış olabileceğine de dikkat çekmektedir. Müelliflerimiz sadece düz döndürme üzerinde durmuşlardır. Onlar düz döndürmeyi de ele alırken sadece yüklemli önergelerin döndürmesine dikkat çekmişlerdir. Her iki müellifimize göre de yüklemli önergelerin döndürülmesi (aks), önermenin olumluluk, olumsuzluk ve doğruluklarına karışmadan, yüklem konusunu; konunun yüklem yapılması şeklinde gerçekleşir. Her iki müellifimiz de düz döndürmeye aynı örnekleri vermektedirler. Buna göre;

1. Tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak döndürülür.

Bütün insanlar canlıdır. (Doğru)

Bazı canlılar insandır. (Doğru)

Tümel olumlu önerme tümel olarak döndürülemez. Meselâ, “Her insan konuşandır” ve “Her konuşan insandır” dendiğinde, buna itibar edilmez. Çünkü bu zaten bilinen bir durumdur.

2. Tikel olumlu bir önerme, tikel olumlu olarak döndürülür.

Bazı canlılar insandır. (Doğru)

Bazı insanlar canlıdır. (Doğru)

Bu döndürmede, yüklem ile konu, konunun zatında birbirini karşılamaktadır.

3. Tümel olumsuz bir önermenin döndürülmesi, zorunlu olarak tümel olumsuz olur.

Hiçbir insan taş değildir. (Doğru)

Hiçbir taş insan değildir. (Doğru)

4. Tikel olumsuz bir önerme döndürülemez.

Bazı canlılar insan değildir. (Doğru)

Bazı insanlar canlı değildir. (Yanlış)

25 Cürcani, *age.*, s. 145

Halidi'ye göre tikel olumsuz önermenin döndürülmesine itibar edilmez. Çünkü tikel olumsuz önermenin döndürmesi her zaman doğru sonuç vermez.²⁶

6.4. Önermelerde Çelişki

Cürcani'ye göre çelişik (tenakuz) önerme, olumluluk ve olumsuzluk yönünden bir önermenin başka bir önermeyle çelişmesidir. Bu nedenle iki önermeden birinin doğru olması durumunda diğerinin yanlış olması veya birinin yanlış olması durumunda diğerinin doğru olması gerekir. Halidi'ye göre ise çelişki (tenaküz) ister müfred isterse önerme olsun, sözlükte bir şeyin varlığı veya yokluğu anlamına gelmektedir. Halidi, müfrefde “Bekir”, “Bekir olmayan”; önermeye de “Bekir ayaktadır”, “Bekir ayakta değildir” örneklerini vermektedir. Ona göre ıstılahta çelişik cümle, iki cümlenin birbirine olumlu ve olumsuz açıdan ihtilaflı olmasıdır. Yani eğer biri doğru ise diğerinin yanlış olması gerekir.

Cürcani, sadece tümel ve tikel önermelerin çelişğine dikkat çekerken, Halidi, şahsi ve belirsiz önermelerin çelişğine de dikkat çekmektedir. Ona göre önermenin konusu *şahsî* (belirli) ise, çelişğinin konusu da şahsi olur. “Bekir yazıcıdır”, “Bekir yazıcı değildir” gibi. Halidi'ye göre belirsiz önerme başında herhangi bir niceleyici bulunmayan önermedir. Belirsiz önermenin kendisi olumlu ise çelişği olumsuz olur. “İnsan canlıdır”, “İnsan canlı değildir” gibi.

Hem Cürcani'ye hem de Halidi'ye göre tümel olumlu bir önermenin çelişği tikel olumsuz; tümel olumsuz bir önermenin çelişği de tikel olumlu olur.

Bütün insanlar canlıdır. (Doğru)

Bazı insanlar canlı değildir. (Yanlış)

Hiçbir insan taş değildir (Doğru)

Bazı insanlar taştır (Yanlış) gibi.

Halidi'ye göre eğer olumsuz önermenin başında “her” ifadesi bulunursa, bu önermenin çelişği tikel olumludur. Çünkü olumsuz önermenin çelişği olumlu olur. Tümelin çelişği ise tikeldir.

Hiçbir insan canlı değildir

Bazı insanlar canlıdır gibi.²⁷

7. Akıl Yürütme

Cürcani, akıl yürütmeyi (hüccet), kıyas, tümevarım ve analogi olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Halidi ise sadece kıyas üzerinde durmakta, tümevarım

26 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 146, Halidi, *age.*, s. 98.

27 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 146, Halidi, *age.*, s. 96-98. İbn Sina, İşaretler ve *Tenbihler* (çev. A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli), İstanbul 2005, s. 39.

ve analogiye iltifat etmemektedir. Cürcani'ye göre kıyas, tümelin durumundan tikelin durumuna delil getirilmesi şeklinde olur. Ona göre kıyas, birkaç önermenin bir araya gelerek oluşturduğu bir sözdür ki; o önermelerin kabul edilmesi durumunda diğer bir önermenin kabul edilmesi gerekir. Halidi'ye göre ise kıyasın lügat manası, bir misali başka bir misalin üzerine takdir etmektir. Mantıkta kullanılan anlamı ise iki veya daha çok önermeden oluşan lafızdır. O iki önermeden de başka sonuç çıkar. Görüldüğü gibi her iki müellifimizin kıyas tanımları birbirine yakındır. Her iki müellifimizin kıyasa verdikleri farklı örnekler olmakla beraber verdikleri ortak örnek şöyledir:

Âlem değişendir.

Her değişen sonradandır.

O halde âlem sonradandır.

Hem Cürcani hem de Halidi, iktirani ve istisnai kıyaslar üzerinde durmaktadırlar.

1. İktirani kıyas: Cürcani'ye göre iktirani kıyas, sonucu veya sonucunun zıttı öncüllerde bilfiil zikredilmeyen kıyastır. Halidi'ye göre ise iktirani kıyas, içinde istisnâ edatı olmayan, terimleri bazısının bazısına denk geldiği kıyaslardır. Her iki müellifimiz de iktirani kıyasa aşağıdaki örneği vermektedirler:

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cisimdir.

O halde bütün insanlar cisimdir.

Bir kıyasta üç terimin bulunduğu dikkat çeken müelliflerimiz, her iki öncülü bir birbirine bağlayan terimin orta terim, sonucun konusu olan terimin küçük terim, sonucun yüklemi olan terimin ise büyük terim olduğunu, ayrıca küçük terimin içinde bulunduğu önermenin küçük önerme, büyük terimin içinde bulunduğu önermenin ise büyük önerme olduğunu ifade etmektedirler. Onlara göre iktirani (yüklemlili) kıyasın dört şekli vardır.

Orta terim, küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olursa kıyasın birinci şekli; eğer tam tersi yani orta terim küçük önermede konu, büyük önermede yüklem olursa kıyasın dördüncü şekli; orta terim, her iki önermede yüklem olursa kıyasın ikinci şekli; orta terim, her iki önermede konu olursa kıyasın üçüncü şekli meydana gelir.

Her iki müellifimiz de kıyasın ilk üç şeklinin şartları üzerinde dururken, Cürcani dördüncü şeklin üzerinde insan tabiatına uygun olmadığı gerekçesiyle durmamaktadır. Ayrıca Cürcani, birinci, ikinci ve üçüncü şekillerin modları üzerinde durmakla beraber birinci şeklin modlarına örnek vermemektedir. Halidi ise

kıyasın dört şekline ve bu şekillerin modlarına dair bilgiler vermekle beraber, eserinde birinci şeklin 3 ve 4. modları ile ikinci şekil ve modları yer almamaktadır. Ancak Cürcani'nin tersine Halidi, kıyasın dördüncü şeklinin kuralları ve modlarına yer vermekte ayrıca dördüncü şeklin modlarına örnekler vermektedir.²⁸

2. İstisnai kıyas: Cürcani'ye göre istisnai kıyas, sonucu veya sonucunun zıttı öncüllerde bilfiil hem maddesi hem de sureti itibariyle zikredilen kıyasır. Halidi'ye göre ise istisnai kıyas, içinde istisnâ edatı olan kıyasır. Halidi, istisnai kıyasla ilgili ayrıntılı bilgi vermeyerek şu örnek üzerinde durmaktadır:

Şayet Cenâb-ı Allah vâcibü'l-vücut olmasaydı câizü'l-vücut olacaktı.

Eğer Cenâb-ı Allah câizü'l-vücut olsaydı hâdis olacaktı.

Eğer O (c.c) hâdis olsaydı, o zaman O'nun bir muhdisi olacaktı.

Muhdise ihtiyacı olunca da bu sefer ilâhlar çoğalacaktı.

İlâhlar çoğaldığında da yeryüzü ve gökyüzü fesada uğrayacaktı.

Fakat yer ve gök de fesat olmadı.

Olmayınca da Allah'ın câizliği de olmamıştır.

O halde Allah'ın vâcibü'l-vücut olduğu sabit olmuştur.²⁹

Cürcani'ye göre istisnai kıyas, bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

- a) Bitişik şartlı kıyas, ya “bitişik şartlı önerme (muttasıla-ı luzumiyye)” ile “mukaddem”in onaylanmasından (vaz'i) oluşur. Bu durumda kıyasın sonucu, “tali”nin onaylanmasıyla gerçekleşir. Örnek:

Eğer bu insan ise, o canlıdır.

O insandır.

O halde o canlıdır.

Ya da, “bitişik şartlı önerme (muttasıla-ı luzumiyye)” ile “tali”nin onaylanmamasından oluşur. Böyle bir kıyasın sonucu, “mukaddemin” onaylanmaması şeklinde olur. Örnek:

Eğer bu insan ise, bu canlıdır.

O canlı değildir.

O halde o insan değildir.

- b) Ayrık şartlı kıyas, ya ayrık şartlı önerme ile bu önermenin mukaddem veya talisinin onaylanmasından oluşur ki; bunun sonucu diğer cüz'ün onaylanmamasıdır. Ya da ayrık şartlı önerme ile bu önermenin “mu-

28 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 147-149, Halidi, *age.*, s. 99-103

29 Halidi, *age.*, s. 104

kaddem ve talisinden” birinin onaylanmamasından meydana gelir. Bunun sonucu ise diğer cüz’ün onaylanması şeklinde olur. Dört şekilde sonuç verir:

Birinci şekle örnek:

Bu sayı ya çifttir ya da tektir.

Fakat sayı tektir

O halde sayı çift değildir.

İkinci şekle örnek:

Bu sayı ya çifttir ya da tektir.

Fakat sayı çifttir.

O halde sayı tek değildir.

Üçüncü şekle örnek:

Bu sayı ya çifttir ya da tektir.

Fakat sayı tek değildir.

O halde sayı çifttir.

Dördüncü şekle örnek:

Bu sayı ya çifttir ya da tektir.

Fakat sayı çift değildir.

O halde sayı tektir.³⁰

7.1. Tümevarım ve Analoji

Yukarıda da ifade edildiği gibi Halidi, tümevarım ve analogi üzerinde durmamaktadır. Cürcani’ye göre tümevarım (istikra), tikellerin tümel üzerine delil olarak getirilmesi şeklinde olur. “Bütün insanlar, kuşlar ve karada yaşayan canlılar çiğnerken, alt çenelerini kullanırlar. O halde bütün canlılar çiğnerken alt çenelerini kullanırlar” demek gibi.

Cürcani’ye göre delillerin üçüncüsü ise analogi (temsil)dir. Analogi, bir tikelin durumundan başka bir tikelin durumuna delil getirmektir. “Hamr haramdır” hükmüne dayanarak; “Nebiz haramdır” demek gibi. Çünkü “hamr” ve “nebiz” haramlık illetinde ortak özelliğe sahiptirler. O ortak özellik ise, her ikisinin de sarhoşluk vermesidir.

Cürcani’ye göre tümevarım ve analogi, zan ifade ederken, kıyas, kesinlik ifade eder. Ona göre tasdikâtın öğretiminde itibar edilen akıl yürütme şekli de kıyastır.³¹

30 Bkz. Cürcani, *age.*, s. 149-150.

31 Cürcani, *age.*, s. 147

8. Halidi'nin Üzerinde Durduğu Diğer Konular

Halidi, Cürcani'nin üzerinde durmadığı, kıyasla ilgili devr, teselsül, kıyasın sonucu, eksik öncüllü kıyaslar, kıyasın çeşitleri olarak kabul ettiği burhan, cedel, retorik, safsata, burhan'ın çeşitleri olan buhan-ı inni ve burhan-ı limmi üzerinde durmaktadır. Halidi, risalesini kıyasta yapılabilecek bir takım hatalara dair bilgiler verdiği bir sonuçla tamamlamaktadır. Şimdi bunları kısaca ele almaya çalışalım.

8.1. Devr ve Teselsül

Halidi'ye göre nazarî öncüllerin zorunlu olarak bir sonuca gitmemesi câiz değildir. Eğer zorunlu bir sonuca gidilemezse, o zaman ya *devr* ya da *teselsül* meydana gelir. Bunların ikisi de geçersizdir.

Halidi'ye göre *devr*, bir şeyin diğer bir şeye bağlanması ve tekrar başa dönmesidir. Ona göre devr, vasıtalı ve vasitasız olmak üzere ikiye ayrılır. Vasitasız devr, *devr-i musarrâh* (*açık devir*) olarak isimlendirilir. 'Güneşin' tarifi gibi. Güneş, gündüz görülen bir yıldızdır. Öyleyse güneş gündüze bağlıdır, gündüz de güneşe bağlıdır. Gündüz, güneşin doğuşu ile batışı arasındaki zamandır. Vasıtalı devr ise *devr-i mudmar* (*gizli devir*) olarak isimlendirilir. 'İkinin' tarifi gibi. İki sayısı iki eşit parçaya bölünebilen ilk sayıdır. İkinin ayırdığı sayılar da birbirlerine eşittirler. Birisi diğerinden fazla değildir.

Halidi'ye göre teselsül, bir şeyin başka bir şeye, onun da başka bir şeye bağlı olması ve böylece sonsuza gitmesidir. Meselâ;

Allah kadîm olmasaydı hâdis olurdu.

Eğer hâdis olsaydı O'nun bir muhdisi olurdu.

O muhdisin de bir muhdisi olurdu.

Bu durumda ilk muhdise geri dönüldüğünden *devr*' olur. 'Biri diğerine, o da diğerine' şeklinde gidildiğinde de bu sonsuza gider ki, o da *teselsül* olur.³²

Halidi, devr ve teselsülden sonra kıyasın sonucunun nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre sonuç, kıyasın öncüllerinden zayıf olanına bağlıdır. Zayıflık ise öncüllerin olumsuz ve tikel olmasıdır. Dolayısıyla öncüllerden biri olumsuz ve tikel ise sonuç da olumsuz ve tikel olur. Öncüllerin olumlu ve tümel olması ise üstünlüğü gösterir. Olumsuz önerme tümel olsa bile zayıftır. Olumlu olsa bile tikel de zayıftır. Buna göre:

-Kıyasın öncüllerinde bir veya iki zayıflık varsa sonuç da ona tâbidir.

32 Bkz. Halidi, *age.*, s. 100-103.

-Olumsuzluk birinci şeklin ikinci modunda, büyük öncülde bulunur. Bundan dolayı sonuç tümel olumsuz olur.

-Tikellik, birinci şeklin üçüncü modunda, küçük öncülde bulunur. Bundan dolayı sonuç tikel olumlu olur.

-Birinci şeklin dördüncü modunda iki zayıflık var. Büyük öncülde olumsuz, öncüllerden biri tikel olması gerektiği için sonuç tikel olumsuz olur.³³

Halidi, *eksik öncüllü kıyaslar* üzerinde de durmaktadır. Ona göre bir kıyasın küçük öncülü, büyük öncülü, sonucu veya öncüllerden biri ile sonucu hazfedilebilir. Halidi, hazifle ilgili söz konusu durumların her birine birer örnek vererek kısaca açıklamalarda bulunmaktadır. Örneğin Halidi, öncüllerden birinin ve sonucun hazf edilmesine “Allah’tan başka ilah olsaydı yer ve gök fesada uğrayacaktı” ayetini örnek vermektedir. Ona göre burada ikinci öncül ve sonuç hazf edilmiştir. Kıyasın tam şekli şöyledir:

Allah’tan başka ilah olsaydı yer ve gök fesada uğrayacaktı.

Yer ve gök fesada uğramamıştır.

*O halde Allah’tan başka ilah yoktur.*³⁴

8.2. Beş Sanat

Cürcani, risalesinde beş sanat olarak kabul edilen burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsataya dair hiçbir şey söylemezken Halidi, beş sanattan olan safsata, cedel, burhan ve hitabeti kıyasın çeşitleri olarak zikretmekte, beş sanattan biri olan şiire ise değinmemektedir. Klasik mantık kitaplarında beş sanat, akıl yürütmelerin en son konusu olarak anlatılırken Halidi beş sanatta devr ve teselsül kavramlarından sonra kıyasın sonucuna dair verdiği bilgilerden de önce yer vermektedir. Ayrıca burhan’ın çeşitleri olan burhan-ı inni ve burhan-ı limmiyi burhanın altında değil, eksik öncüllü kıyaslardan önce ele almaktadır. Onun ele aldığı sanatlar şöyledir.

Safsata: Üstü kapalı önermelerden meydana gelen bir kıyastır. Bunlar, gerçeğe benzeyen yanlış (yalan) önermelerdir. Meselâ bir at resmi gördüğümüzde,

Bu attır.

Her at kişner

O halde bu kişner demek gibi.

Cedel: Bu kıyas, insanlar arasında şöhret bulmuş bir takım önermelerden oluşmaktadır. “Adalet güzeldir”, “Zulüm çirkindir” demek gibi.

³³ Halidi, *age.*, s. 105.

³⁴ Halidi, *age.*, s. 106. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 182-183.

Burhan: Bu kıyas gerçek olan önermelerden oluşur. “Bir, ikinin yarısıdır” “Dinlerin hayırlısı İslâm’dır”, “Mısır ve Şam vardır” demek gibi.

Hitabe: Bunlar kabul gören önermelerdir. Bundan maksat insanlara fayda verecek şeyleri teşvik etmektir.

Beraber *müzakere* etme zihni açmakta, anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Bunu ihmal etmemek gerekir.

O halde beraber müzakereyi ihmal etmemek gerekir.

Veya hitabet şüpheli olan önermelerden oluşur. Bunlara akıl, zan vasıtasıyla hüküm verir ama bunun tersi de olabilir. Meselâ;

Şu adam tek başına yaşıyor, insanların arasına girmiyor.

İnsanların arasına girmeyenler kibirlidir.

O halde bu adam kibirlidir.³⁵

Halidi, Cürcani’den farklı olarak burhan’ın çeşitleri olan burhan-ı limmi ve burhan-ı inni üzerinde de durmaktadır.

Burhan-ı Limmî: Burhan-ı innide orta terim zihinde ve hariçte, küçük öncülün ve büyük öncülün varlığının sebebidir. Meselâ;

Zeyd’de birtakım kötü kokular vardır.

Her kötü koku taşıyan ateşli hastadır.

O halde Zeyd ateşli hastadır.

Buna göre bu birtakım kötü kokular Zeyd için hem zihinde, hem de hariçte hummanın delilidir.

Halidi’ye göre bu kıyas, limmiyeti (lime’yi) ifade ettiği için, limmî diye isimlendirilir. Neden Zeyd bu hastalığa yakalandı? denildiğinde; çünkü o, birtakım kötü kokular taşıyor, diye cevap verilir.

Burhan-ı İnnî: Burhan-ı innide orta terim burada, hem birinci öncülün, hem de ikinci öncülün yalnız zihinde illetidir. Meselâ;

Zeyd ateşli bir hastalığa yakalanmıştır (humma).

Her ateşli hastalığa yakalanan kötü koku salmaktadır.

O halde Zeyd kötü koku salmaktadır.

Buna göre o kötü kokular hariçte değil de, zihinde hummanın varlığına delâlet eder.

35 Halidi, *age.*, 104-105.

Halidi'ye göre bu kıyas, hükmün illiyyetine bağlı olduğu için ona *innî* denilir. O hüküm gerçekte var ama o iş onun hariçte sebebi değildir.³⁶

Halidi, risalesini kıyasta yapılabilecek bir takım noktalara dikkat çekerek sonlandırmaktadır. Ona göre;

1. Kıyas yaparken hatalardan sakınmak gerekir. Bu hata bazen kıyasın meydana geldiği önermelerden, yani kelimelerden, cümlelerden meydana gelir. Meselâ şu 'ayn'dır gibi. (ayn hem altın hem de pınar anlamına gelmektedir).³⁷

2. Mubâyin, yani zıt manalara gelen lâfızlar da vardır. Meselâ;

Bu kılıçtır.

Her kılıç da keskindir.

O halde bu kesicidir.

Fakat bu kıyas geçersizdir. Çünkü buradaki kesicilikten, kesici olan kılıç kastedilmemiştir. Kılıç dediğimiz şey bilinen bir âlettir. Burada o kastedilmektedir. Bazen mana bakımından yanlış bir önermeyi doğru bir önerme ile karıştırma söz konusu olabilir. Meselâ;

Gemide oturan bir kişi hareket eder.

Her hareket eden de bir yerde sabit değildir.

O halde gemide oturan kişi de sabit değildir.

Bu kıyas da yanlıştır. Çünkü küçük öncülün haberi olan hareket, buradaki hareketi kendi zâtında gerçek bir hareket gibi göstermektedir. Dolayısıyla küçük önermedeki hareket zâfî, büyük önermedeki hareket ârizîdir. Birincisi kişinin kendi hareketi, ikincisi ise normal harekettir. O iki önermeden biri sonuçtur, o da reddedilmiştir. Çünkü sonuç bellidir, ayrı bir şeyi tarif etmez. Burada fazlalık bir bilgi meydana gelmektedir, buna da *müsâdere* denir.

3. Bir de bir tür'ün hükmü bir cins üzerine verilir. Meselâ; 'Eşek canlıdır.' 'Bütün canlılar konuşur.' Burada tür olan insan hükmü, cins olan hayvan üzerine verilmiştir.

4. Vehmî, şüpheli olan bir şeyi kesin gibi göstermek. Câhil hakkında;

O, saçma sapan konuşan, kelimeleri sağa sola savuran kişidir.

Sanırsın ki o bir ilim erbâbı gibi konuşuyor.

Her böyle konuşan da âlimdir.

³⁶ Halidi, *age.*, s. 107.

³⁷ "Ayn" dendiğinde altın akla gelmekle beraber, onun "göz", "gözcü", "pınar", "diz kapağı", "pınar" gibi anlamları da vardır. .

O halde o bir âlimdir, demek gibi, bu açıkça geçersizdir. Bunun sebebi, onun gerçekten âlim olduğu vehmi ile hareket etmektir.

5. Bazen de şekil, yani görünüş bakımından olur. Kıyas, geçmiş önermelerin şekillerinden hiçbir şekle uymuyorsa, o şekillerin neticelerinin şartlarını taşımıyorsa yanlıştır.³⁸

Sonuç

Hem Cürcani hem de Halidi, mantıkla ilgili temel konuları risalelerinde ele almışlardır. Ancak konu sıralanışlarının yanı sıra bir takım konuları ele alış şekillerinde de bazı farklılıklar vardır. Örneğin Cürcani, risalesine tasavvurat ve tasdikat ile başlarken Halidi, risalesine kavramların delaleti ile başlamaktadır. Kavramın delaleti konusunda Cürcani ile Halidi'nin görüşleri paralel olmakla beraber Halidi, Cürcani'nin değindiği mutabakat, tazammun ve iltizam yolu ile delalete değinmemektedir. Cürcani, kavram çeşitleri üzerinde detaylı bir şekilde dururken Halidi, sadece tümel ve tikel kavramlar üzerinde durmaktadır.

Beş tümel konusundan Cürcani ile Halidi arasında paralellikler olmakla beraber Cürcani, cins ve ayrımı Halidi ise cins, tür ve ayrımı zati tümeller olarak kabul etmektedirler. Ayrıca Halidi, tümellerin her birinde mutlaka eşitlik, ayrıklık, tam girişimlilik ve eksik girişimlilik nispetlerinden birinin olması gerektiğine dikkat çekerek bunları açıklamaktadır.

Tanım konusunda müelliflerimizin benzer görüşleri olmakla beraber farklılıklarda bulunmaktadır. Örneğin her iki müellifimiz de tanımın dört çeşidini ele almakta, bunları aynı şekilde tanımlamakta ve benzer örnekler vermektedir. Ancak Cürcani, bir tanımın mecaz ve eşesli kavramlardan oluşmaması gerektiğine dikkat çekerken, Halidi tanımın şartlarını maddeler halinde zikretmektedir.

Önerme konusunda müelliflerimiz arasında ciddi benzerlikler olmakla birlikte bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin, Halidi önermenin modalitesi üzerinde durmazken, Cürcani modaliteyi zorunlu, mümkün, devamlı ve mutlak olarak dörde ayırıp açıklamaktadır. Önermenin çelişikliği konusunda da Cürcani sadece tümel ve tikel önermeleri konu edinirken, Halidi tümel, tikel, belirli, belirsiz önermelerin çelişikliğinin yanı sıra müfred kavramların çelişikliği üzerinde de durmaktadır.

Akıl yürütme konusunda Cürcani kıyas, tümevarım ve analogi üzerinde dururken, Halidi sadece kıyas üzerinde durmaktadır. Her iki müellifimiz de kıyasın ilk üç şeklinin şartları üzerinde dururken, Cürcani dördüncü şeklin üzerinde insan tabiatına uygun olmadığı gerekçesiyle durmamaktadır. Ayrıca Cürcani, birin-

38 Halidi, *age.*, s. 108

ci, ikinci ve üçüncü şekillerin modları üzerinde durmakla beraber birinci şeklin modlarına örnek vermemektedir. Halidi ise kıyasın dört şekline ve bu şekillerin modlarına dair bilgiler vermekle beraber eserinde birinci şeklin 3 ve 4. modları ile ikinci şekil ve modları yer almamaktadır. Ancak Cürcani'nin tersine Halidi, kıyasın dördüncü şeklinin kuralları ve modlarına yer vermekte ayrıca dördüncü şeklin modlarına örnekler vermektedir. Halidi istisnai kıyası tanımlayıp bir örnek vermekle yetinirken, Cürcani istisnai kıyası bitişik şartlı ve ayrık şartlı olarak ikiye ayırmakta her birini örneklerle açıklamaktadır.

Cürcani'nin kıyasla ilgili değinmediği bazı konuları da Halidi incelemektedir. Örneğin Halidi devr, teselsül, kıyasın sonucunun nasıl olması gerektiği, ek-sik öncülü kıyaslar ve beş tümelden burhan, burhanın çeşitleri olan burhan-ı inni ve burhan-ı limmi, cedel, hitabet ve safsata üzerinde durmaktadır. Ayrıca Halidi, kıyaslarda dikkat edilmesi gereken bazı noktalara dikkat çekmektedir.

Öz

Cürcani'nin Er-Risaletü'l-Kübra Fi'l-Mantık Adlı Risalesi İle Halidi'nin Kifayetü'l-Mübtedi Et-Tahkik Fi Fenni İlmi'l Mantık Adlı Risalesinin Karşılaştırılması

Bu çalışmada, Cürcani'nin *er-Risaletü'l-Kübra fi'l Mantık Risalesi ile Halidi'nin Kifayetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l Mantık* adlı risaleleri karşılaştırılacaktır. Cürcani 14. Yüzyılda, Halidi ise 19. Yüzyılda yaşamıştır. Her iki alimin de mantık ve diğer ilimlerle ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. 14. Yüzyılda yazılmış mantık risalesi ile 19. yüzyılda yazılmış mantık risalesi arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Biz bu farklılıklar üzerinde duracağız. Biz risalelerin benzerlik veya farklılıkların olup olmadığına dikkat çekmek istiyoruz. Bu durumun mantık çalışmalarının seyri açısından önemlidir. Çünkü zaman içerisinde mantıkla ilgili bazı konular ihmal edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Mantık, Akıl yürütme, kavram, tanım, önerme, kıyas ve beş sanatı,*

Abstract

Comparison Between Jurjani's al-Risale al-Kubra fi al-mantiq and Khalidi's Kifayat al-Mubtadi al-Tahkik fi fann ilm al-mantiq

In this study, Jorjani's *ar-Risalat al-Kubra fi'l Mantıq* and Khalidi's *Kifayetu'l-Mubtedi at-Tahkik fi Fenni İlmi'l Mantıq* treatises will be compared. Jorjani lived at the 14th Century and Khalidi lived at the 19th Century. Both scholars are also important work on logic and other sciences. There are some differences between logical treatises written in the 14th and 19th century. We will

focus on these differences. We would like to draw attention to whether treatises similarities or differences. This condition is important for the process of logic studies. Because some of the issues related to reasoning in time are neglected

Keywords: *logic, reasoning, concept, definition, proposition, syllogism and five arts topics of logic,*

Kaynaklar

- Abdülemir İsmail, *Mavsuatü'l-alamu'l-Ulema ve Adâbü'l-Arabi'l-Müslimin*, Beyrut 2005.
- Cürçani, *er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık* (thk. M. Nasih Ece) *Cürçani'nin er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Sakarya 2011.
- Halidi, *Kıfâyetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l Mantık*, (thk. Muharrem Özkaya), *Ahmed b. Süleyman el-Halidi'nin Kıfâyetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l-Mantık Adlı Eserinin Tercüme, Tahkik ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Sakarya 2012.
- İbn Sina, *İşaretler ve Tenbihler* (çev. A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli), İstanbul 2005.
- İbrahim Çapak, *Anahatlarıyla Mantık*, İstanbul 2012.
- İbrahim Çapak, *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümmeller*, Ankara 2011.
- İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.
- İrfan Gündüz, *Ahmed Ziyaüddin Gümüshanevi*, İstanbul 1984.
- M. Nasih Ece, *Cürçani'nin er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Sakarya 2011.
- Mehmet Zahid Kevseri, *Altun Silsile*, (Trc. M. Vehbi Şahinalp, M. Zahid Kalfagil), İzmir 1982.
- Muharrem Özkaya, *Ahmed b. Süleyman el-Halidi'nin Kıfâyetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenni İlmi'l-Mantık Adlı Eserinin Tercüme, Tahkik ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Sakarya 2012.
- Övezmuhammet Abdullayev, *Seyyid Şerif Cürçânî'de Tanrı-Âlem Tasavvuru*, U.Ü. Sosyal Bil. Ens. (Basılmamış Dr. Tezi), Bursa 2005.
- Sadreddin Gümüş, “*Cürçânî*» mad. TDV İslam Ansiklopedisi, c. VIII.
- Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürçânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1984.